

KRAMÁŘSKÉ PÍSNĚ V KNIHOVNĚ NÁRODNÍHO MUZEA: CÍLE A PROSTŘEDKY ZPRACOVÁNÍ

Iva Stražilová

Utváření a zpracování sbírky

Sbírka kramářských písní Knihovny Národního muzea je jedna z největších svého druhu v Evropě. Její základ vznikal v druhé polovině 19. století, kdy mělo Muzeum shromažďovat cenzurní výtisky českých tiskovin. Přestože v té době nebyly kramářské písničky považovány za literaturu hodnou zachování, úřední povaha jejich získání byla dostatečným důvodem proto, aby byly ve sbírkách knihovny zachovány. Starší exempláře kramářských písní byly získávány v rámci sbírání starých bohemikálních tisků.

Svou pozornost tomuto žánru literatury věnoval mimo jiné Čeněk Zibrt, který byl knihovníkem Knihovny Národního muzea od roku 1904. Pozornost vědecké veřejnosti ke kramářským písním obrátil až ve třicátých letech literární teoretik a historik Bedřich Václavek ve spolupráci s muzikologem Robertem Smetanou.¹

Na systematickém zpracování katalogu sbírky kramářských písní se začalo pracovat po druhé světové válce, ale způsob katalogizace, jaká se s menšími obměnami používá až do současnosti byl v základu vytvořen v šedesátých letech v souvislosti s konferencemi Václavkova Olomouc, obzvláště z roku 1961.² Knihovně Národního muzea připadl také úkol zpracovat retrospektivní bibliografii kramářských písňových tisků 19. století, na které se pracuje dodnes.

S nástupem počítačových technologií začalo být jasné, že jak katalog sbírky, tak zpracování bibliografie v původní formě brzy přestane mít smysl a bylo potřeba hledat nové řešení, což se při specifičnosti materiálu, se kterým se pracuje, ukázalo jako nelehký úkol, na němž se v rámci pracovní skupiny pro katalogizaci starých tisků pracovalo několik let.

¹ Viz např. SMETANA, Robert; VÁCLAVEK, Bedřich [ed.]. *České písně kramářské*. Praha: Fr. Borový, 1937. 232 s.

² *Václavkova Olomouc 1961: 20.–23. března: Sborník referátů a diskusních příspěvků o kramářské písni*. Praha : SPN, 1963. 435 s.

Rozsah a charakteristika sbírky kramářských tisků Knihovny Národního muzea

Sbírka kramářských písní v Knihovně Národního muzea čítá cca 35 tisíc zpracovaných a cca 15 000 nezpracovaných jednotlivin.

Tzv. světské kramářské písně se vyvinuly z letákových tisků 16. století a jejich hlavním úkolem bylo informovat široké publikum o novinkách a událostech, ale od počátku vedle nich existovaly náboženské písničky, neméně rozšířené, které přijaly podobnou úpravu. Největšího rozšíření se kramářské písně dočkaly v 18. a 19. století, kde jejich informační poslání, v souvislosti s rozšířením a větší dostupností novin, postupně ustupovalo zábavní funkci, která nakonec zcela převládla. Z kramářských písniček se nakonec vyvinula forma kupletu. Náboženské písničky si velmi dlouho zachovávaly svou konzervativní podobu, stejně jako příbuzný žánr kramářských tisků, modlitba, která se svou formou písňovému tisku velice blíží (a bylo by záhodno je zpracovávat obdobně jako kramářské písně).

Prvním problémem je právě zmíněný časový rozsah publikování kramářských písní, který tvrdohlavě odmítá respektovat hranici mezi starými tisky a tisky 19. století – vzhledem k tomu, že tyto tisky se velmi často přebíraly a přetiskovaly v průběhu mnoha (někdy i desítek) let bez uvedení datace, je nemožné bezpečně určit, do které kategorie katalogizovaný exemplář zařadit, zvláště proto, že si kramářské písně i modlitby zachovávají v podstatě stejné rysy až za polovinu 19. století a ani poté vesměs nerespektují změnu českého pravopisu a přechod k latině, ale i nadále používají tradiční švabach, a to ze dvou důvodů: jakožto nízkonákladové tisky určené pro nejširší vrstvy používají staré druhy písem a hlavně respektují své čtenáře, kteří se vesměs učili staré písmo a pravopis.

Rozdělení na staré a novější tisky se tedy jeví jako nereálné a neorganické, protože nerespektuje povahu materiálu.

Z hlediska katalogizace je specifikem těchto tisků velká uniformita názvů, které v naprosté většině začínají slovem „píseň“ (je možno se o tom velmi dobře přesvědčit v Knihopisu, kde heslo „píseň“ zahrnuje přes 5 000 položek). To ovšem znamená, že název nelze použít jako hlavní rozlišovací znak. Dalšími specifiky jsou absence jména autora v naprosté většině případů a častá absence jména tiskaře, roku a místa tisku, případně všech těchto určení. Je to dáno tím, že tyto tisky poměrně často vycházely bez vědomí úřadů a tedy i cenzury a tiskaři se tak bránili postihu; navíc nebyly nijak důležitou tiskovinou. Toho mimo jiné využili skladatelé revolučních písní a pamfletů v letech 1848/1849.

Často tedy chybí základní znaky, které slouží k rozlišení starých i moderních knih. Pro potřeby katalogu se tedy už od počátku volil za hlavní rozlišovací znak (záhlaví katalogizačního lístku) incipit, tedy první verš, respektive dvojverší písně, dále se uváděl přepis titulního listu (stejně jako při katalogizaci starých tisků), dále informace o vydání, byly-li k dispozici, informace o nápěvu, pokud ji tisk obsahoval a informace o rozsahu tisku a fyzických parametrech jako rozměr písničky, zrcadla tisku a popis obrázku, který se většinou nachází na titulním listě. V případě původu z doby před koncem 18. století také případné číslo záznamu v Knihopisu, pokud je tisk znám.³ I při tak podrobném záznamu je ale stále potřeba fyzického srovnání tisků, má-li se s jistotou určit jejich totožnost. Jednotlivá vydání se totiž často liší jen minimálně. To nejvíce komplikuje katalogizaci pro retrospektivní bibliografii, neboť to znamená značné problémy v určení totožnosti jednotlivých tisků a vychyluje katalogizační praxi z praktických důvodů ve směru exemplářového popisu.

Tento problém s rozeznáváním jednotlivých vydání si uvědomovali i tvůrci Pravidel jmenné katalogizace starých tisků, prvotisků a rukopisů z roku 1971, kteří mimo jiné kodifikovali také způsob katalogizace kramářských písní:

Pokud kramářské písničky stavíme do katalogu starých tisků, stanovíme záhlaví z názvu; jestliže pořizujeme speciální katalog kramářských písní, je možné je zařadit kromě toho i podle incipitu. Při volbě záhlaví z názvu je možné incipit odkazovat.

Při rozpisu je nutno uvádět jak všechny nápěvy, tak i vlastní incipit písně. Vzhledem k tomu, že kramářské písně vycházely ve velkém počtu vydání, je třeba věnovat zvláštní pozornost typologickému a grafickému rozboru. Jen konkrétní popis různých ozdůbek a značek pomůže rozlišit různá vydání. Při popisu kramářských písní je dobré srovnat popisovaný výtisk se všemi dostupnými exempláři. Nepodaří-li se při popisu zachytit odlišnost jednotlivých výtisků, je nutno alespoň poznamenat, že jde o novou variantu nebo o nové vydání.⁴

Přesto už v tomto textu se přímo projevil rozpor mezi požadavkem detailního popisu tisku z důvodu rozlišení jednotlivých vydání a variant a praxí, kde i přes toto podrobné zpracování bylo nutno pro ověření provést fyzické srovnání tisků.

³ *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století: Díl 2, Tisky z let 1501–1800: Část 6, Písmo P – píseň.* Praha : ČSAV, 1956. Čís. 6688-12820.

⁴ *Pravidla jmenné katalogizace starých tisků, prvotisků a rukopisů.* Praha : SPN, 1971. s. 54–55

Lístkový katalog kramářských písní

Lístkový katalog kramářských písní KNM v základu respektuje výše zmíněná pravidla, pouze s určitými dílčími rozdíly danými zaprvé existencí starších katalogizačních lístků, zadruhé pozdějšími úpravami obecných katalogizačních pravidel.

Kromě hlavního katalogu, který je řazen podle incipitu, existuje řada dalších rejstříků – autorů, tiskařů, míst tisku, roků tisku, knihkupců a dalších osob podílejících se na vzniku a distribuci tisku; a další pomocné rejstříky – osob, míst a letopočtů obsažených v textu písně (z praktických důvodů odděleně je rejstřík svatých a biblických postav) a předmětový rejstřík.

Vzhledem k zvláštnosti materiálu nelze použít uzavřený, předem připravený heslář a zároveň je nezbytné obsah písně pomoci hesel (potažmo klíčových slov) kvalitně popsat, neboť právě tyto odkazové rejstříky jsou hlavním nástrojem orientace ve sbírce.

Bohužel v současné době není možné, právě díky tomuto specifiku a nedostatku financí a personálního zajištění katalog kramářských písní převést do digitální formy pomocí retrokonverze, zdá se tedy, že ve své nynější podobě zůstane i nadále hlavní pomůckou pro vyhledávání a správu sbírky, a modernějšího způsobu zpracování se zatím dostane jen dosud nezpracovaným kramářským písním.

Volba způsobu katalogizace kramářských písní v digitální podobě

Řešení, jaký způsob katalogizace zvolit, nebylo a ani nemohlo být při specifčnosti sbírky jednoduché.

Bylo nutno vzít v úvahu dvě základní hlediska:

1. hledisko zpracování sbírky a její správy, tedy hledisko knihovnické, plus hledisko muzejní, neboť sbírka je muzejní povahy a spadá také pod příslušný zákon.
2. hledisko využitelnosti ze strany uživatelů – protože sbírka je především pramenem pro badatele a bez skutečné možnosti využití postrádá samozřejmě smysl. K tomuto přistupuje také existence stále běžícího projektu Národní retrospektivní bibliografie kramářských písňových textů, který s přechodem na počítačové technologie vlastně uvízl ve vzduchoprázdnu. I z tohoto hlediska je prioritou dát záznamy k dispozici uživatelům v co nejpřístupnější a nevyužitelnější podobě.

V době, kdy se přechod na elektronickou katalogizaci začal připravovat, připadala v úvahu především jedna možnost – využití některého zavedeného knihovnického formátu, který by se pro kramářské písně přizpůsobil. Úkolem tedy bylo v první řadě vybrat vhodný databázový program. To se ovšem ukázalo jako problematictější úkol, než se očekávalo.

MARCOVSKÉ FORMÁTY

První logickou možností bylo použít některý z katalogizačních formátů podle mezinárodních katalogizačních pravidel AACR (Angloamerická katalogizační pravidla, aktuální je verze po druhé revizi – AACR2R), tedy UNIMARC nebo posléze MARC 21.

To by vyhovělo požadavku na jednotnost s generálním katalogem Knihovny Národního muzea⁵ a v širších souvislostech i praxi dalších knihoven, do cesty se ale stavělo nemálo překážek, způsobených tím, že MARCOVSKÉ FORMÁTY jsou v první řadě určené pro moderní knihy, bylo tedy třeba sledovat přizpůsobení formátu například katalogizační praxi katalogizace starých tisků. Ani publikace knihy autorek Jaroslavy Kašparové a Dany Mrákové z Národní knihovny⁶ o katalogizaci starých tisků na tomto poli neudělala jasno. Problematické bylo i přizpůsobení praxe Národní knihovny jiným programům než je systém Aleph, který Národní knihovna používá.

Minimální záznam pro staré tisky a také pro kramářské písně byl schválen a publikován na webu Národní knihovny teprve na podzim minulého roku.⁷

Objevily se ale i další problémy, dané především specifícností materiálu a také sbírky, která svým rozsahem nemá v České republice a zřejmě ani ve střední Evropě obdobu.

⁵ KNM v současné době používá formát UNIMARC v databázovém programu Kp-win, plánuje se ale konverze do MARCu 21

⁶ KAŠPAROVÁ, Jaroslava; MRÁKOTOVÁ, Dana. Katalogizace starých tisků 1501–1800 v Národní knihovně ČR: Báze STT 1501–1800 (Stav k roku 2000). Praha: Národní knihovna České republiky, 2001, 291 s. ISBN 80-7050-375-0.

⁷ Minimální záznam pro katalogizaci kramářských písní v MARC 21 a v UNIMARC, stejně jako další materiály pro katalogizaci starých tisků je možno nalézt na webu Národní knihovny ČR: <<http://digit.nkp.cz/katalogizace/marc/index.html>>.

Jedním z hlavních problémů, které bylo třeba řešit, je právě problém orientace ve sbírce, a to nejen z hlediska jejích kurátorů, ale především uživatelů katalogu, kterým jsou především badatelé ze společenskovědních oborů. Formáty MARC nejsou totiž příliš dobře uzpůsobené potřebě rozsáhlého a hlavně přehledného aparátu odkazů, které, jak bylo výše zmíněno, jsou hlavním podkladem pro vyhledávání ve sbírce, které je především tematické. Záznam navíc zároveň musí informaci o obsahu zprostředkovat uživateli ve srozumitelné a přístupné podobě. Rozsah sbírky sám o sobě vyžaduje podrobné členění, protože přílišné zjednodušení by znemožňovalo její využití.

Další věc, která je u těchto formátů problematická, je možnost do budoucna rozšířit záznamy o skutečně reprezentativní počítačový (on-line) přístup k digitalizovaným kopiím tisků, případně o plné texty, jejichž zpřístupnění by otevřelo nové možnosti ve vědecké práci se sbírkou.

Manuscriptorium a MASTER

Druhou možností, jak vyřešit požadavek na digitální katalogizaci a zároveň také požadavek rychlého zpřístupnění alespoň nově zpracovaných záznamů především odborné veřejnosti, se stal projekt Oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny a firmy Albertina Incom, zabývající se digitalizací původně rukopisů a posléze také starých tisků – Memories Mundi Series Bohemica a databáze Manuscriptorium. Z původního projektu, který byl zaměřen především na digitalizaci a on-line zpřístupnění českých středověkých rukopisů, se postupně vyvinul projekt, který chce shrnout rukopisy a tisky cca do poloviny 19. století. Začátkem roku se tak stalo v rámci Národní knihovny, ale projekt je otevřený i dalším subjektům.

Manuscriptorium používá jiný systém popisu tisků než MARCOVSKÉ formáty – využívá mezinárodní formát MASTER⁸ (Manuscript Access through Standards for Electronic Records), který k členění záznamu používá standardní značkovací

⁸ Základní informace o katalogizaci ve formátu MASTER jsou publikovány na webových stránkách ORST NK ČR: *Katalogizace historických fondů ve formátu XML MASTER/TEI* <<http://digit.nkp.cz//katalogizace/master/index.html>>.

Podrobná informace: BURNARD, Lou [ed.]. *Reference Manual for the MASTER Document Type Definition*. MASTER Work Group, Oxford University Computing Service, 2001 [rev.]. Přístupné na: <<http://www.tei-c.org.uk/Master/Reference/oldindex.html>>.

jazyk XML. Je součástí konsorcia TEI⁹ (Text Encoding Initiative), které se zabývá digitálním zpřístupněním textů dokumentů právě pomocí značkovacího jazyka XML. Tento jazyk, podobný HTML jazyku, pomocí kterého se běžně vytváří internetové dokumenty, je možno dobře použít pro účely katalogizace, neboť umožňuje tvorbu vlastních „návěští“ – elementů, jejich atributů a hodnot (element, attribute, value), jimiž lze strukturovat nejen text, ale lze připojovat a členit i další druhy dokumentů, jako jsou obrazové a zvukové záznamy. Elementy a další parametry lze totiž v XML nadefinovat přímo pro určitý účel, zde tedy pro potřeby zpracování rukopisů a starých tisků v rámci standardu MASTER.

Další výhodou využití XML je, že se jedná o standardní, široce používaný značkovací jazyk (používá se například i při transferu dat pomocí protokolu Z39.50), který nezasahuje do samotných dat – není s nimi přímo provázaný – typ informace je dán hodnotou elementu, ve kterém se informace – v našem případě část záznamu o exempláři kramářské písně – nachází. Záznam je možné s ním pracovat v rámci běžných softwarových nástrojů.

Nevýhodou samozřejmě je, že záznamy není možné přímo ukládat do katalogů v knihovnickém formátu, ale je nutný převod, a nejsou v něm řešeny takové záležitosti jako je možnost přímé objednávky dokumentu, ale to ani není jeho účelem, za konečný cíl si klade úplné zpřístupnění dokumentu v elektronické podobě.

Původně byl formát MASTER určen pro rukopisy, je tedy potřeba ještě určitého přizpůsobení pro tisky, přestože většina úprav už úspěšně proběhla a formát sám je velice flexibilní.

To, že je práce v xmlu MASTERu podstatně odlišná zpracování záznamů ve formátech knihovnických pro katalogizátory znamená ovšem další věc, kterou je třeba se naučit používat. K jeho zpracování se zatím používá počítačových programů pro zpracování xml a html kódu a pro programování (např. J-Edit). Podrobnosti lze opět najít na výše zmíněných stránkách Národní knihovny. Není problém vytvořit pro potřeby katalogizace jednodušší, uživatelsky příjemné rozhraní – které ovšem poněkud omezuje katalogizátora v možnostech strukturování záznamu. Tomu lze ovšem předejít možností kombinace obou způsobů zpracování.

I tento formát samozřejmě potřebuje prostředí, které dokáže pracovat s jeho datovou strukturou, a tím je v současné době Manuscriptorium, lze z něho ale relativně jednoduše uspořádat textové výstupy k prezentaci na webových strán-

⁹ Webový portál TEI lze najít na adrese <<http://www.tei-c.org/>>.

kách či k tisku, pro případnou náročnější práci s daty je ale nezbytná práce programátora.

Jaké řešení jsme zvolili?

Jak je z minulých kapitol jasně patrné, obě řešení mají svá pro a proti, k tomu, aby bylo možno rozhodnout otázku o tom, jakým směrem se bude v příštích letech a možná i desetiletích ubírat osud sbírky, bylo nutné vzít v úvahu potřeby z hlediska současnosti, ale nevzdávat se ani vize do budoucnosti. Sběrka kramářských písní je využívána především badateli různých humanitních oborů a lze předpokládat, že ani v budoucnosti tomu nebude jinak – bylo tedy nutno přihlídnout i k dalším možnostem, jak do budoucna sbírku především této odborné veřejnosti co nejvíc zpřístupnit a rozšířit její využitelnost – z tohoto hlediska se jednoznačně jeví jako lepší varianta MASTER a Manuscriptorium, protože umožňuje prohloubení zprostředkované informace a také úplné zpřístupnění dokumentu, na druhou stranu z hlediska správy a možnosti přímých objednávek apod. – tedy lepší možnosti správy sbírky z praktického hlediska se jeví jako lepší řešení volba formátu MARCOvského, který je navázán na programy usnadňující správu sbírky. Svou roli zde hraje také požadavek jednotnosti katalogu Knihovny Národního muzea a možnost sdílet záznamy s institucemi, které budou své kramářské tisky zpracovávat z praktických důvodů sítě v MARCOvských formátech v zavedených knihovnických programech.

Po zvažování obou možností jsme se rozhodli, že naše kramářské tisky budeme zpracovávat primárně v XML/ MASTERu, data ale budou – s jistou nevyhnutelnou ztrátou, především ve strukturování informace – převedena do formátu MARC 21, na který by Knihovna Národního muzea měla v blízké budoucnosti přejít, čímž se kramářské písně dostanou do generálního katalogu knihovny, takže bude vyhověno, pokud ne dokonale, tedy alespoň uspokojivě, oběma hlediskům, která bylo potřeba vzít v úvahu.

Literatura

Národní retrospektivní bibliografie kramářských písní 19. století

BEZDĚK, KAREL; RYŠAVÁ, Eva. České kramářské písněové tisky, jejich bibliografické zpracování a ukázka bibliografie 19. století. *Sborník Národního muzea v Praze : Řada C – Literární historie*, 1983, sv. XXVIII, č. 4, s. 173–187. ISSN 0036-5351.

- ČERMÁKOVÁ, Marta; RYŠAVÁ, Eva. Bibliografie českých kramářských písňových tisků 19. stol. I. (písmeno A). Nepublikovaný materiál Oddělení knižní kultury Knihovny Národního muzea, 522 s.
- RYŠAVÁ, Eva. Práce na bibliografii kramářských písní 19. století v Knihovně Národního muzea v Praze. *Sborník Národního muzea v Praze: Řada C – Literární historie*, 1974, sv. XIX, č. 1–2, s. 31–36. ISSN 0036-5351.
- Václavkova Olomouc 1961: 20.–23. března: Sborník referátů a diskusních příspěvků o kramářské písni*. Praha : SPN, 1963. 435 s.

Katalogizace

- AACR2R/UNIMARC: schválené české interpretace*. Praha : Národní knihovna ČR, 1999. 37 s. ISBN 80-7050-331-9.
- BURNARD, Lou [ed.]. *Reference Manual for the MASTER Document Type Definition*. MASTER Work Group, Oxford University Computing Service, 2001 [rev.]. Přístupné na: <<http://www.tei-c.org.uk/Master/Reference/oldindex.html>>
- KAŠPAROVÁ, Jaroslava; MRÁKOTOVÁ, Dana. *Katalogizace starých tisků 1501–1800 v národní knihovně ČR: Báze STT 1501–1800 (Stav k roku 2000)*. Praha, Národní knihovna České republiky, 2001, 291 s. ISBN 80-7050-375-0.
- MARC 21: Bibliografický formát*. Praha : Národní knihovna České republiky, 2003. ISBN 80-7050-427-7.
- MINTY, Wilma. *AACR2R a UNIMARC: příručka pro praktickou katalogizaci s příklady*. Praha : Národní knihovna ČR, 1998. Přel. Hana Kubalová, Edita Lichtenbergová, Bohdana Stoklasová. ISBN 80-7050-323-8.
- Pravidla jmenné katalogizace starých tisků, prvotisků a rukopisů*. Praha : SPN, 1971. 159 s.
- Pravidla jmenného katalogu*. Praha : SPN, 1969. 2. oprav. vyd. 255 s.
- STOKLASOVÁ, Bohdana [red.]. *AACR2R/ UNIMARC: České interpretace. Část I*. Praha : Národní knihovna ČR, 1997. 42 s. ISBN 80-7050-263-0.
- STOKLASOVÁ, Bohdana [red.]. *AACR2R/ UNIMARC: české interpretace. Část 2.*: Národní knihovna ČR, 1997. 23 s. ISBN 80-7050-273-8.